

Een calvinistisch land?

Een calvinistisch land?

Religie in Nederland

Peter van Dam

Afbeeldingen omslag: Linksboven: Vanuit de Sint-Petrusbasiliek in Boxtel vertrekt zondagmiddag de Heilig Bloedprocessie door de straten van Boxtel, 2017. Foto: Dolph Cantrijn/Hollandse Hoogte. Rechtsboven: Koranschool in de Kocatepe-moskee in Rotterdam, 1979. Foto: Robert de Hartogh/Nederlands fotomuseum. Linksonder: Twee vrouwen met een kinderwagen lopen voor de Noorderkerk in de Westerstraat. De kerk is de eerste typisch protestantse kerk van Amsterdam. ca. 1951. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf onbekend. Rechtsonder: Foto: Clemens Rikken/Hollandse Hoogte.

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 385 4

e-ISBN 978 90 4853 430 2 (pdf)

e-ISBN 978 90 4853 431 9 (ePub)

NUR 695

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© P. van Dam / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

1. Inleiding: Een protestants land?	7
2. Naar een gereformeerde republiek (1500-1750)	15
3. Een christelijke natie (1750-1860)	43
4. Een verdeelde eenheidsstaat (1860-1960)	71
5. Losse banden, nieuwe fronten (1960-heden)	113
6. Het vreemde voortbestaan van een protestants land	149
Nawoord	155
Verder lezen	157
Illustratieverantwoording	161
Index	163

1. Inleiding: Een protestants land?

‘Nederlanders zijn calvinisten. Sober, zuinig en van “doe maar gewoon”. Met deze conclusie begon in 2017 de televisieserie *Achter de dijken*, waarin de makers op zoek gingen naar de doorwerking van het calvinisme in Nederland. Sinds het ontstaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden na een opstand tegen de katholieke vorst Filips II in de zestiende eeuw, beschouwen vriend en vijand Nederland als een protestants land. Niet alleen in eigen land, ook over de grens zien mensen dat zo. Steevast kijken mensen me in het buitenland verrast aan als ik ze vertel dat in Nederland pakweg evenveel katholieken als protestanten wonen.

Het calvinisme staat voor een rechtlijnige religieuze stroming en voor een cultuur van soberheid en strengheid. De theologische variant van het protestantisme die zich op de reformator Johannes Calvijn beriep, had veel invloed in Nederland. Toch spreek ik in het vervolg liever over het protestantisme. De leer van Calvijn was lang niet voor alle protestanten in Nederland even belangrijk, zeker buiten de theologen om. Een cultuur van soberheid deelden ze evenmin. De term protestantisme is neutraler. Ze verbindt de geschiedenis van Nederland met een internationaal perspectief, waarin sprake is van een katholieke, oosters-orthodoxe en protestantse hoofdstroom van het christendom.

Wie iets wil begrijpen van de geschiedenis van religie in Nederland, kan niet om de vooraanstaande positie van het protestantisme heen. Niet omdat een meerderheid van de inwoners protestants was of omdat protestanten het land volledig naar hun hand hebben gezet. Evenmin omdat er sprake zou zijn van een aanhoudende protestantse ‘grondtoon’ of een vaste plaats die het protestantisme in de loop der tijd heeft behouden. Integendeel, Nederland is sinds de Reformatie van de zestiende eeuw een religieus verdeeld land gebleven, waar protestanten slechts zo nu en dan (nipt) in de meerderheid waren. Ze kwamen niet alleen tegenover katholieken te staan maar ook tegenover elkaar: onderling waren ze verdeeld in allerlei stromingen. Wat protestanten

precies voor ogen hadden als ze een vooraanstaande positie opeisten, verschilde door de jaren heen aanzienlijk.

Juist vanwege deze beperkingen is het zinvol om voor een overzicht van de geschiedenis van religie in Nederland te vertrekken bij de dominantie van protestanten. Aan de ene kant zijn het protestantisme en Nederland gedurende bijna vijfhonderd jaar nauw met elkaar verbonden geweest. Steeds opnieuw eisten (calvinistische) protestanten een bijzondere plek voor zichzelf op. Wie de geschiedenis vanuit het perspectief van die claim bekijkt, stuit automatisch op een grote religieuze diversiteit. Zoals genoemd waren er de tegenstellingen tussen protestanten en katholieken en de grote verschillen tussen protestanten onderling. Daarnaast hebben nog veel meer religieuze groeperingen Nederland kleur gegeven, bijvoorbeeld joden en moslims. De veranderende maatschappelijke posities van deze groepen staan centraal in dit boek.

Door de aanspraken van de protestanten als vertrekpunt te kiezen, wordt van meet af aan duidelijk dat in de geschiedenis van deze religieuze diversiteit niet iedereen gelijk is. Sinds het ontstaan van de Republiek hebben protestanten informeel en vaak ook formeel een vooraanstaande positie gehad. Andere religieuze groeperingen kregen te maken met uiteenlopende vormen van discriminatie.

Dit boek beschrijft de geschiedenis van de diverse geloofsgroepen in de vorm van een sociale geschiedenis van religie. Traditioneel valt geschiedschrijving over religie grofweg uiteen in geschiedschrijving over instituties, zoals kerken en het religieuze beleid van overheden, en over het geleefd geloof van gewone mensen. Ik probeer die tweedeling te doorbreken door religie als een maatschappelijk verschijnsel te bekijken. De geschiedenis van religie is een samenspel tussen enerzijds veranderende religieuze denkbeelden en handelwijzen en anderzijds niet-religieuze factoren. Dat samenspel wordt zichtbaar wanneer we kijken naar de manier waarop mensen hun religieuze gemeenschappen organiseerden. Dat deden ze niet alleen in kerken, maar ook in allerlei andere maatschappelijke organisaties – van broederschappen en genootschappen tot voetbalverenigingen en vakbonden.

Verder benadruk ik het belang van grensoverschrijdende relaties. De staat was door de jaren heen weliswaar een belangrijke factor in het religieuze leven, maar zijn soortelijk gewicht varieerde. Religieuze gemeenschappen vallen meestal niet samen met de bevolking van één land en hun bestaan houdt niet op bij de landsgrenzen. Voor hun plaatsbepaling zijn migratie en grensoverschrijdende contacten tussen gelovigen belangrijk, maar ook het herkennen van vijanden en vijandbeelden.

Geschiedschrijving in de traditie van sociale geschiedenis heeft twee tegenstrijdige ambities. In plaats van de verre hoogten van staatslieden en elitaire cultuur zet ze de menselijke maat voorop. Tegelijkertijd kijkt ze naar structurele ontwikkelingen op de lange termijn, voorbij afzonderlijke gebeurtenissen. Hoe breng je die ambities bij elkaar? In dit boek doe ik dat door te laten zien hoe mensen rituelen en gewoonten, organisaties, idealen en rivaliteiten gebruikten om hun gemeenschappen vorm te geven. Deze perspectieven vloeien samen in het onderzoek dat de afgelopen jaren is gedaan naar de geschiedenis van de zogenoemde 'confessionele tijdperken'. Oorspronkelijk verwezen historici met de term 'confessionalisering' naar pogingen van kerk en staat om de bevolking in de zestiende en zeventiende eeuw tot rechtzinnige katholieken, lutheranen of calvinisten op te voeden. Hun onderzoek oogstte kritiek vanwege het perspectief van bovenaf en de vooronderstelling dat de pogingen van ambtelijke en kerkelijke functionarissen gelijkvormige mensen zouden hebben voortgebracht. Daar was in werkelijkheid geen sprake van. De Republiek paste evenmin in dat perspectief omdat een staatskerk ontbrak en omdat religieuze diversiteit een kenmerkende constante was. Vatten we confessionalisering daarentegen op als de pogingen van religieuze gezagsdragers en gewone gelovigen om hun gemeenschappen – soms in samenwerking met de overheid – af te bakenen van andere door middel van regels, organisatie en tucht, dan helpt het begrip de geschiedenis van religie beter te begrijpen.

In dit boek laat ik de confessionele tijdperken beginnen wanneer mensen die streven naar exclusieve religieuze gemeenschappen de toon aangeven en eindigen wanneer de opvattingen en

inspanningen van deze groepen het onderspit delven. Ik maak onderscheid tussen een eerste (c. 1550-1750) en een tweede (ca. 1850-1960) confessioneel tijdperk, waarbij ik de jaartallen bewust afrond om te benadrukken dat niet op de dag precies te zeggen valt wanneer de periodes begonnen en eindigden. Tijdens de confessionele tijdperken versterkten religieuze groeperingen de greep op hun eigen gemeenschap en op het maatschappelijk leven om hen heen in de strijd om de juiste invulling van godsdienst en samenleving. Ze deden dat door de eigen groep hechter te organiseren en de politieke macht in het land naar zich toe te trekken. De protestanten probeerden tijdens het eerste confessionele tijdperk de samenleving hun wil op te leggen. Vanaf het midden van de negentiende eeuw deden orthodoxe protestanten en katholieken daartoe opnieuw pogingen – ditmaal in samenwerking in plaats van als tegenstanders.

Het is niet zo dat de twee confessionele tijdperken periodes van religieuze bloei waren, die voorafgegaan en gevolgd werden door tijden waarin religie er minder toe deed. In de confessionele tijdperken stond een specifieke – confessionele – invulling van religie op de eerste plaats, in andere periodes lag de nadruk op alternatieve benaderingen. Op basis van een confessionele invulling van het katholicisme het leven van gelovigen op de meest uiteenlopende terreinen vormen is bijvoorbeeld slechts één van de mogelijkheden om de katholieke traditie gestalte te geven. Beschouwen we confessionele tijdperken als fases van religieuze bloei, dan lopen we bovendien het gevaar de eenvormigheid van deze periodes te overdrijven. Er werd op verschillende manieren geprobeerd om religieuze gemeenschappen een exclusief karakter te geven. Daar kwam nog bij dat allerlei groepen zich aan dergelijke pogingen onttrokken.

Omdat in dit boek de lange lijnen in de geschiedenis van religie centraal staan, zijn de confessionele tijdperken een nuttig uitgangspunt. Dit perspectief dwingt ons om de vraag te stellen hoe religieuze groeperingen over hun positie in de samenleving dachten. Waar haalden ze hun voorbeelden vandaan en met wie in binnen- en buitenland waren ze in gesprek? Hoe vertaalden ze

hun religieuze opvattingen naar het maatschappelijke leven? Hoe verhielden ze zich tot aanhangers van andere religieuze tradities, tot de staat waarin ze leefden en tot andere delen van de wereld? Als we confessionele tijdperken opvatten als periodes waarin het idee domineerde dat religie in afgezonderde gemeenschappen met strikte normen thuishoorde, nemen we zelf afstand van dit idee. Die afstand helpt ook om actuele perspectieven op religie een plaats te geven, die nog altijd sterk gekleurd zijn door het confessionele ideaal van religie. Wie echter vasthoudt aan het idee dat religie eigenlijk in afgezonderde gemeenschappen met een exclusieve identiteit moet worden beleefd, ziet de religieuze verscheidenheid uit het verleden en de dynamiek van het religieuze leven in het hedendaagse Nederland over het hoofd.

Maar wat is religie eigenlijk? In haar huidige betekenis is het begrip niet zo oud en vanzelfsprekend als het tegenwoordig lijkt. Pas in de loop van de jaren 1990 werd de term 'religie' in Nederland vaker gebruikt dan 'godsdienst'. Daarmee begon de Nederlandse woordkeus nauwer aan te sluiten bij het in het Engels gangbare *religion* en het Duitse *Religion*. De verschuiving betekende ook een verbreding van het perspectief, of die nu bewust of onbewust werd ervaren. Het woord 'godsdienst' roept al snel associaties op met een God of godheid. Onder de noemer 'religie' kunnen gemakkelijker groepen worden geschaard die niet op een goddelijk opperwezen gericht zijn.

Als mensen tegenwoordig over religie spreken, bedoelen ze daarmee meestal een persoonlijke overtuiging die losstaat van opvattingen over alledaagse, wereldse zaken. Tegenover het religieuze staat dan het seculiere. Het idee dat er iets bestaat als religie, iets dat afzonderlijk van seculiere fenomenen beschouwd hoort te worden, is een uitvloeisel van een in Europa sinds de zestiende eeuw gegroeide denkwijze. Als gevolg van de Reformatie leefden verschillende religieuze opvattingen niet meer onder de mantel van één gemeenschappelijke kerk. Katholieke en protestantse stromingen kregen binnen afzonderlijke staten een duidelijk zichtbare, eigen plaats. Tegelijkertijd leerden Europeanen op hun

reizen 'nieuwe' volkeren kennen, die er heel andere tradities en gebruiken op na hielden. Door de eigen tradities en gebruiken te vergelijken met die van anderen, ontwikkelden ze uiteindelijk een model van verschillende 'wereldgodsdiensten'. Met dit perspectief ontstond ook het bewustzijn dat godsdiensten niet altijd dezelfde positie innamen in de samenleving en afzonderlijk van onder meer de staat bestudeerd konden worden.

Vandaag de dag is de scheidslijn tussen het religieuze en het seculiere alom geaccepteerd. Dat leidt er in het denken over godsdienst bijvoorbeeld toe dat ingewijden hun religie beschouwen als iets dat alleen zij echt kunnen begrijpen, terwijl buitenstaanders religie wegzetten als een zaak die mensen, als ze er behoefte aan hebben, maar in de privé sfeer moeten beleven. In dit boek wijs ik daarentegen op het troebele karakter van zulke scheidslijnen. Religie kan wel als een afzonderlijk, maar niet als afgezonderd fenomeen begrepen worden. Het is onlosmakelijk verbonden met het bredere maatschappelijke leven, van alledaagse gewoonten en gebruiken tot 'hoge' cultuur en politiek. Dat betekent dat de geschiedenis van religie ook rekening moet houden met sociale, economische en politieke ontwikkelingen die we normaal gesproken niet als 'religieus' beschouwen. Als we religie op deze manier bekijken is er geen duidelijke scheidslijn meer tussen 'moderne' en 'voormoderne' religie. Volgens mensen die zo'n scheidslijn bepleiten veranderde de plaats van religie rond 1800 ingrijpend doordat kerken sinds de Franse Revolutie niet langer de hele samenleving in hun greep hielden. De staat en allerlei maatschappelijke organisaties ontworstelden zich aan hun gezag. Daardoor werd religie een afzonderlijk maatschappelijk domein naast andere (seculiere) domeinen en bovenal een persoonlijke zaak. Zoals duidelijk zal worden, hadden religieuze groepen en buitenstaanders echter voor en na 1800 opvattingen over de persoonlijke en de publieke dimensies van religie. In plaats van een geleidelijke secularisatie is er eerder sprake van inclusieve en exclusieve invullingen van het religieuze leven die elkaar afwisselen.

Met wat ik in het hiernavolgende 'religie' noem, sluit ik aan bij hoe mensen in verleden en heden zelf naar de wereld

keken. In aansluiting bij de Franse godsdienstsociologe Danièle Hervieu-Léger is er in dit boek sprake van religie waar mensen zelf stellen dat ze een geloof tot uitdrukking brengen, een traditie doorgeven en die traditie verbinden met gezaghebbende bronnen zoals heilige boeken. Als we religie zo benaderen, is er geen sprake van een onveranderlijk verschijnsel, maar van een sociaal fenomeen dat door de jaren heen verandert. Mensen geven religieuze denkbeelden en praktijken aan elkaar door en benoemen daarbij steeds opnieuw waar het volgens hen om gaat. Ze positioneren zich daarbij ook in steeds weer andere maatschappelijke omstandigheden. Kijken we op deze manier naar religie, dan krijgen we oog voor de veranderlijkheid, de vele verschillende verschijningsvormen en de manier waarop mensen hun geloof beleven, doorgeven en aanpassen. Tradities zijn zo bezien geen elementen uit een voormodern verleden, maar een springlevende factor in het maatschappelijk leven van zowel voor als na 1800.

Meer dan ooit is het belangrijk om iets van religiegeschiedenis te weten. Religie is een cruciale factor in de geschiedenis, maar door een gebrek aan kennis bij het bredere publiek dreigt die vergeten te worden. De geschiedenis van religie is gevormd door wat er in de loop der eeuwen op andere vlakken gebeurde. Andersom werd wat mensen dachten en deden vaak nadrukkelijk bepaald door religieuze opvattingen en organisaties. Een goed begrip van het samenspel tussen religieuze en andere factoren is van even groot belang voor de geschiedenis van religie als voor de geschiedenis van andere terreinen.

Religiegeschiedenis is, net als andere geschiedenissen, fascinerend omdat we bij anderen over de schutting kunnen kijken, ook al zijn die mensen vaak allang niet meer onder ons. Het aangename en het nuttige gaan in dit geval prima samen. Historici onderstrepen graag het belang van geschiedenis door erop te wijzen dat het heden gevormd is door het verleden: het verleden werkt door in het heden. Daarom moeten we de geschiedenis kennen om het heden te begrijpen. Dat geldt trouwens niet alleen voor het verleden op zich, maar zeker ook voor de beelden die

we van ons verleden hebben gemaakt. Het idee dat we in een land leven dat vroeger ‘verzuild’ was en nu ‘ontzuild’ is, heeft bijvoorbeeld – hoewel het geen erg adequate weergave van de geschiedenis is – een enorme impact op het publieke debat over religie in het hedendaagse Nederland.

We kunnen het verleden echter ook bestuderen met het doel om ons (van een deel) ervan te bevrijden. Door aan te wijzen waar het verleden doorwerkt kunnen we ons gaan afvragen of we dat eigenlijk wel willen. Wanneer we onderzoeken welke verschillende invullingen van religie en van de omgang met religieuze diversiteit in het verleden bestonden, wordt duidelijk dat er geen ‘normale’ invullingen bestaan. Dat betekent dat we zelf bewuste keuzes moeten maken en daar met elkaar over in gesprek moeten gaan. Geschiedenis kan argumenten voor zulke keuzes aanreiken.

Een gesprek over religie is op dit moment hard nodig. De afgelopen jaren werden de debatten over religie gedomineerd door twee tegengestelde, elkaar voortstuwende visies. Aan de ene kant staat een groep mensen die vindt dat religie er niet meer toe zou moeten doen in een samenleving die volgens hen overwegend seculier is geworden. Daartegenover staat een kleinere groep van gelovigen die met een soort bunkermentaliteit vasthouden aan hun geloof. Deze mensen hebben vaak het gevoel in een vijandige, goddeloze wereld te leven. Volgens mij houden beide groepen vast aan een ‘confessioneel’ perspectief op religie, waarin het ideaal van een afgezonderde religieuze gemeenschap met strikte eigen regels als enige echte vorm van religie wordt gezien. Met dit boek wil ik een aanzet geven tot een ‘postseculiere’ visie op religie door te laten zien hoe weinig vanzelfsprekend de grenzen tussen seculier en religieus zijn, hoe sterk de geschiedenis van religie verweven is met andere historische ontwikkelingen en op hoeveel verschillende manieren religie er voor mensen vroeger en nu toe doet.